

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA LATIFA VA ASKIYALARNING O'RGANILISHI

S.A.Saloxiddinova

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek milliy latifalari va askiyalarining xususiyatlari va o'ziga xos jihatlari haqida so'z boradi. Latifalarning matnini hosil qilishda tovushlarning ahamiyati va fonetik hodisalarga e'tibor qaratiladi. Latifalarning bosh qahramoni bo'lmish Afandi obrazi bilan bog'liq stilistik hodisalar yordamida hosil qilingan misollar tahlil qilinadi va xulosalar beriladi.

Kalit so'zlar: latifa, askiya, xalq og'zaki ijodi, stilistik hodisa, inversiya, lingvistika

THE STUDY OF JOKE AND SYMBOLISM IN MODERN LINGUISTICS

S.A.Saloxiddinova

Uzbekistan State University of World Languages

Abstract: This article will talk about the features and peculiarities of Uzbek national anecdotes and ascians. Emphasis is placed on the importance of sounds and phonetic phenomena in generating text of anecdotes. Examples formed using stylistic phenomena associated with the image of Afandi, the protagonist of anecdotes, are analyzed and given conclusions.

Keywords: anecdote, askiya, folk oral creativity, stylistic phenomenon, inversion, linguistics

1. Kirish. (Introduction) Inson qadimdan atrof muhitda ro'y berayotgan voqea-hodisalarga o'z munosabatini bildirgan. Bu munosabat, avvalo, turli xatti-harakatlar, ovozlar, ehtirolar vositasida amalga oshgan. Keyinchalik his-tuyg'ularni so'zlar, raqslar ifodalagan va undanda keyinroq odamlar o'zlaricha dunyoning, tabiatning, hayvonlar, o'simliklar, tog'lar, suvlarning paydo bo'lishini izohlovchi to'qima hikoyalar o'ylab topadilar. Yigitlar, qizlar muhabbat qo'shiqlarini to'qiydilar. Qabila-urug'ning mard va jasur yigitlari haqida, ularning g'aroyib qahramonliklari haqida afsona va rivoyatlar paydo bo'ladi. Bularning hammasi hali yozuv madaniyati vujudga kelmasdan oldin jamoa-jamoa bo'lib yashayotgan insonlar o'rtasida shuhrat topadi. Bugungi kunda biz ularni "xalq og'zaki ijodi" deb atashga odatlanganmiz.

Xalq og'zaki ijodi fanda "folklor" deb yuritiladi. Bu atamani 1846 yilda ingliz olimi Uilyam Toms taklif qilgan bo'lib, uning ma'nosi "xalq donoligi" degan

tushunchadan iborat. Aslini olganda, folklor deganda, xalq tomonidan yaratilgan hamma san'at namunalari tushuniladi. Me'morlik, naqqoshlik, ganchkorlik, zardo'zlik, musiqa, raqs, og'zaki adabiyot namunalarining barchasi folklor deb tushunish qabul qilingan.

Xalq og'zaki ijodi namunalari sifatida qo'shiq, maqol, matal, topishmoq, afsona, rivoyat, asotir, ertak, latifa, lof, lapar, termalar, doston, askiya, tez aytish, alla, yoryorlar, kelin salom kabilarni aytishimiz mumkin.

Hozirgi kunda pedagogik adabiyotlarda qadriyatga taa'luqli keng manolarni beruvchi aksiologiya so'zi keng ishlatilmoqda. Aksiologiya falsafaning mustaqil sohalaridan biridir. Mazkur tushuncha adabiyotlarda turlicha talqin etiladi. "Aksiologiya" yunoncha so'z bo'lib, *axio* - qadriyat, *logos* - ta'limot, so'z, ya'ni qadriyatlar haqidagi ta'limot ma'nosini bildiradi [1].

2. Adabiyotlar tahlili (Literature review) I.T. Frolova tahriri ostidagi falsafiy lug'at (1986)da aksiologiyaga qadriyatlar tabiatini falsafiy jihatdan tadqiq etish, deb ta'rif beriladi. Aksiologiya G'arb falsafasida XIX asr oxiri - XX asrning boshlarida umumiy «qadriyatlar muammosi»ning ba'zi murakkab masalalarini hal etishga urinish sifatida yuzaga keldi. Qiyomiddin Nazarov umumiy tahriri ostidagi «Falsafa: qomusiy lugat» (2004) da «aksiologiya»ga aksiologik ong, qadrlash tuyg'usi, aksiologik bilish, qadriyatli yondashuv va boshqalar asosida to'plangan qadriyatlar to'grisidagi bilimlar sistemasi sifatida ta'rif berilgan. V.Ye. Kemerov umumiy tahriri ostidagi zamonaviy falsafiy lugat (1998) da «aksiologiya» tushunchasi insonda kelajakka bo'lgan o'zining hayotiy intilishlari, mavjud hayot uchun mo'ljalni ola bilish, o'tmish, «boshqa», umum ahamiyatlilikni oqlash yoki ayblashni qadriyatli loyihalash shakl va usullari haqidagi ta'limot sifatida ta'rif beriladi. Aksiologiya tushunchasi qadriyat va qadriyatlar haqidagi ta'limotga qaraganda, keyinroq paydo bo'lgan.

Mazkur tushuncha XIX asrning 2-yarmida nemis qadriyatshunosi Eduard Gartman va fransuz olimi P. Lapilar tomonidan fanga kiritilgan. Qadriyat tushunchasi maxsus falsafiy lug'atda XIX asrning 60-yillarida paydo bo'lganligi ta'kidlab o'tilgan. Falsafiy lug'atning 5-jildida qadriyatga quyidagicha ta'rif berilgan: «Qadriyat falsafiy va sotsiologik tushuncha. U birinchidan, bir obyektning ijobiy va salbiy qimmatini, ikkinchidan, ijtimoiy ongning normativ belgilovchi-baholovchi jihati (subyektiv qadriyatlar yoki ong qadriyatlari)ni ifoda etadi».

Latifa o'zbek xalqining tabiatiga juda mos tushadigan, uning maromini belgilab beradigan xalq og'zaki janrlaridan biri. O'zbekning biror to'yi, marakasi, marosimi o'yin-kulgusiz o'tmaydi. Ana shu xushchaqchaqlikning, a'lo kayfiyatning boshida latifago'ylik turadi. So'zga chechan, so'zamol, gapdon odamlar har bir voqea-hodisadan, xatti-harakatdan, gap-gashtakdan latifalar yasab tashlayveradilar. Bizningcha, folklorizmlar xuddi ana shu janrda o'zining asl tabiatini ko'rsata oladi.

Afsuski bu aytganlarimiz og‘zaki tarzda nasriy, sochma ko‘rinishda bo‘ladi. Yozma shaklda, she‘riy ifodadagi folklorizm ko‘rinishlari ommaviy tus olib ketmagan. She‘riyatda Anvar Obidjon, Orif To‘xtash, Tursunboy Adashboyev kabi shoirlarning bolalar uchun hazil tarzda yozilgan she‘rlarida nozik qochirim, xotimadagi portlash latifa janri xususiyatlariga to‘g‘ri keladi. Lekin ular folklorizmlar emas. Haqiqiy ma‘nodagi folklorizmlar esa Erkin Vohidovning “Donishqishloq latifalari” nomli turkum latifalarida to‘liq namayon bo‘ladi.

3. Tadqiqot metodologiyasi (Research methodology) Latifa (*nozik, yoqimli, zarif*) xalqning o‘tkir mushohadasi asosida qurilgan yoqimli va nozik kulguli eng kichik nodir “hikoya”sidir [2]. Unda eng qisqa shakldagi qiziq voqeaning bir epizodi nasriy yo‘lda kulgili qilib aytiladi, epizod qiziqarli umumlasmaga, muhim fikrga, yorqin ifodaga boy bo‘ladi. Bu xususiyati topqirlik va mahorat bilan yaratilgan bo‘lsa, kishi xotirasida uzoq saqlanadi. Ayni paytda, ular og‘izdan og‘izga tez o‘tib, yanada sayqallashadi.

Latifaning eng muhim xususiyatlaridan yana biri undagi konfliktning ikki (ijobiy va salbiy) qutbligidir, uning yorqin, bo‘rtib ko‘rinishidir, “boshqacha bo‘lishi mumkin”, degan tushunchaga o‘rin qoldirmasligidir”. Adabiyotshunos H. Umurov latifaga o‘zga mos ta‘rif beradi [3]. Uning nazariy jihatlarini to‘g‘ri anglaydi.

Tadqiqotchi A. Toshpo‘latov she‘riy latifalarni she‘riy novellalar deb ataydi. Nazarimizda, she‘riy hikoyalardagi novellaga xos kutilmagan yechim, o‘tkir konflikt, fikr so‘ngidagi portlash kabi xususiyatlar novella va latifaning asosiy janr ko‘rsatgichlari ekanligidan shunday xulosaga kelinadi. Erkin Vohidovning “Donishqishloq latifalari” turkum she‘riy novellalari xalq og‘zaki ijodi namunalari bo‘lmish latifalar asosida yaratilgan. She‘riy asarlarga xos qofiya, ritm - shu asosdagi ohangdorlik oddiy tuyulgan latifalarga jon bag‘ishlaydi. Zamonaviy mazmun bilan boyitiladi. Ta‘sir doirasi kuchaytiriladi. Ularda muayyan bir kishi tabiatida uchraydigan qusurlardan tortib, jamiyatga xos illatlarga kuyunchaklik bilan qalamga olinadi. O‘zi mansub jamiyat, o‘zi farzand bo‘lgan millat, o‘zi zamondoshi bo‘lgan kishilarga xos kamchilik va qusurlarni, goh hazil, goh hajv yo‘sinida tasvirlagani uchun shoir ularga o‘zini ham daxldor deb biladi”, deb yozadi.

Adabiyotshunos Laylo Sharipova esa “She‘riyat va folklor” monografiyasida “XX asrning 70 yillarida E. Vohidov she‘riy latifalar yaratdi. Shoir xalqona hajvni yozma she‘riyatga ko‘chirib, bu borada o‘ziga xos yo‘l tutdi. Bu she‘riy latifalardagi satira va yumor o‘zbekka xos askiya, xalqona qochirimlardan o‘sib chiqqan. Ularda xalq latifalaridan farqli o‘laroq, bosh qahramon Matmusa. Shoir “Matmusaning qishlog‘i”, “Matmusaning charxpalagi”, “Matmusaning uylanishi”, “Qiziquvchan Matmusa”, “Matmusa rassom” kabi she‘riy latifalarini “Donishqishloq latifalari” umumiy nomi ostida birlashtirdi. Latifalar o‘n yettita bo‘lib, shoir ularni 1976-1991-yillar davomida yaratgan” [4] deb yozadi.

Ko‘rinadiki, har ikkala tadqiqotchi ham she‘riy latifalar deyilganda aynan Erkin Vohidovga yuzlanadi. Uning bir qator turkum latifalaridan misollar keltirib, tahlil qiladilar. Biz ham Erkin Vohidovning latifalarini tahlilga tortamiz.

Erkin Vohidov latifalari maxsus turkum bo‘lgani uchun u latifalar bosh qahramoniga ism beradi - Matmusa. Bunday holat adabiyot uchun begona emas. Folklordagi latifalar ham Nasriddin nomi bilan sharaflangan. Har qanday ijtimoiy kulgili biror voqea-hodisaga Nasriddin bosh qahramon vazifasini o‘tab beradi. Shu bois latifaning bu ko‘rinishlarini xalqimizda latifa o‘rnida “afandi” so‘zi ham ishlatiladi. “Donishqishloq latifalari” bir qaraganda, xuddi sarguzasht asarlardagi kabi kichik-kichik hikoyalardan tashkil topgan yaxlit bir asarga o‘xshaydi. Balki shuning uchundir, she‘riy latifalar Matmusaning qishlog‘i, odamlari tasviridan boshlanadi. Bu bilan shoir kitobxonlarni hajv va mutoyibaga qiziqishlarini oshiradi. Shunga tayyorlaydi. Ularning joy nomlarini aytish orqali, unchalik begona emasligi, o‘zimizdan ekanligi. Aldarko‘sa va kalko‘sa bilan bir qishloqda yashashligini aytadi.

4. Muhokama (Discussion) Folklorda latifalar qahramonlari donishmand yoki go‘l, sodda yoki puxta bo‘ladi. Erkin Vohidov latifalarida barcha e‘tibor soddalikka, go‘llikka qaratiladi. Shoirning “Matmusaning lagani” she‘riy latifasi ko‘proq oqibatni o‘ylaydigan, biror ishni boshlamasdan oldin uni foyda-ziyonini o‘ylab bosh qotiradigan, shuning uchun hech bir ishni boshlay olmaydigan ehtiyotkor odamning xatti-harakatlaridan so‘zlaydi [5]. Xayrli yumush boshlashda qo‘rqmasdan Ollohga tavakkal qilish ham yomon emasligini uqtirmoqchi bo‘ladi shoir.

*Mashoyixlar gapi bor
Ish ko‘zini bil, degan.
Har yumushda ertaning
Hisobini qil, degan.
Nima qilsam ekan deb,
Bir dam o‘yga toldi u.
So‘ng laganni sindirib,
Chigalatib oldi u.*

“Matmusaning uylanishi” she‘riy latifasi 40-50 yillar oldin yozilgan bo‘lsa-da, ayni bugungi vaqt hangomalaridan so‘zlaydi. Telefon, ijtimoiy tarmoqlar avj olib ketgach, yigitlarimiz boshqa shaharlardan, viloyatlardan tanimagan, bilmagan qizlar bilan tanishib-uylanib aldanib qolayotganlari ham yo‘q emas. Yaxshi qiz mahalladan, qo‘shnilardan ortmaydi degan iboralar hali ham kuchini yo‘qotgani yo‘q.

*Safar qildi Matmusa
Olisdagi shaharga.
Ul shaharda yo‘liqdi
Bir hur pari-paykarga.
Bo‘ydoq edi Matmusa,*

*Uzoq turmay uylanib,
Qishlog'iga qaytdi u
Ul sanamga uylanib.
Hay'atlarda kekkayib
Yayrab yurar Matmusa.
Biz undoq, biz mundoq deb
Sayrab yurar Matmusa.*

Kitobxonlar orasida norozilikka sabab bo'layotgan noan'anaviy tasvir ifodalari ustidan shoirning noroziligi, oqimlarga salbiy munosabati deb tushunish to'g'riroq bo'ladi.

*Ayniqsa, deng ayollar,
Qarab-qarab oldi u.
Boqib ba'zi suratga,
Surat bo'lib qoldi u.
Biri-biridan qiziq,
Bir-biridan zo'r, ammo
Abstrakt san'atga
Tushunmadi mutlaqo.*

"Donishqishloq latifalari" turkum she'rlari tarkibiga kirmagan shoirning yana bir shu yo'nalishdagi she'riy latifasi borki, ijtimoiylik zalvori, badiiy-g'oyaviy qimmat bilan turkum latifalardan alohida ajralib turadi. Bu she'r bir o'rinda "Yangi zamon shum bolasi", bir o'rinda shunchaki, "Shum bola" deb nomlangan. Bu ham folklorga begona emas. U "qirq yolg'ondan bir yolg'on" ertagi sujeti asosiga qo'rilgan. Yangi zamon shum bolasi yangi zamon boyining oldiga keladi.

*Fazilatim ko'pdir, yana
Aybimni ham aytganman.
Lekin endi yangi zamon
Men yolg'ondan qaytganman.
Chunki endi yolg'onni hech
Aybgina deb bo'lmaydi.
Aldaganni balo urmas
Aldangan ham o'lmaydi.*

G'afur G'ulom "shum bola"si ba'zan yolg'on gapirib qo'yishini illat hisoblasa, Erkin Vohidov "shum bola"si rost gapirib qo'yishidan xavotirda. To'g'ri so'zdan, haqiqatning oshkor bo'lib qolishidan qo'rqqan tovlamachi boy uni quvib soladi.

*Boy otaning jahli chiqdi,
Dedi, ko'nglim zormidi?
Yolg'oningga chidab edim,
Rost gaping ham bormidi?*

*Yo 'qol, seni ishga olsam
Xonavayron bo 'laman.
Yolg'oningdan omon qoldim,
Rost gapingdan o 'laman.*

Erkin Vohidov folklorizmlaridagi satirik, komik fojiaiviy usulda yozilgan mazkur she'riy latifa bugun ham uchrab turadigan ba'zi ijtimoiy illatlarni ayovsiz fosh etishi bilan ham e'tiborli [6]. Rost, haqiqatning qudrati bilan ming yillik sirlar ochilishi, yolg'ondan iborat "binolar" qulab tushishi ayni haqiqatdir. Shuning uchun ham bu she'ning darajasi juda yuqori turadi.

Shuni ta'kidlash lozimki, Erkin Vohidovning "Donishqishloq latifalari" turkumi folklorizm namunalari hisoblanib, kitobxon diqqatini o'zining xalqona ohanglari, qo'shiqlariga eshligi bilan o'ziga torta oladi. Odamlar Matmusaning soddaligidan kulish bilan, o'zida shunday illatlar bo'lsa, yo'qotishga, aqlli va idrokli inson bo'lishga harakat qilishadi. She'riyatning, qolaversa, badiiy kashfiyotlarni ijtimoiy ahamiyati ham shunda.

5. Xulosa (Conclusion) Shuni aytish joizki, har bir yaratiladigan asarlar, albatta, yaxshiliklarni ko'zlagan holda yaratiladi. Ulardan chiqariladigan xulosalar inson tushunchasiga bog'liqligi ham ehtimoldan holi emas. Ayniqsa, xalq tomonidan bunyod etiladigan asarlar ham chuqur ma'noni o'z ichiga qamrab oladi. Yuqorida ko'rsatib o'tilgan asarlar xalqning mashhur durdonalaridan bo'libgina qolmay, ularning badiiy ijodga bo'lgan ishtiyoqini ham yaqqol namoyon eta oladi. Garchi barchamiz ham xalq og'zaki ijodini doimiy ravishda hayotga tatbiq etolmasakda, uning kichik-kichik ko'rinishlarini turmush tarzimizda albatta ko'ra olishimiz mumkin. Misol qilib aytadigan bo'lsak, ular urf-odatlarimizda sezilarli darajada muhim ekanligini his etamiz. Ya'ni to'ylarda, milliy bayramlar nishonlanganda, farzand dunyoga kelganda yoki mehmondorchilik hollarida bir qator misollarning guvohi bo'lamiz. Bu kabi odatlar nafaqat o'zbek xalqining, balki boshqa xalqlarning ham turmush tarzida yaqqol namoyon bo'lishi shubhasiz. Shu o'rinda aytish joizki, xalq og'zaki ijodi millatning milliyligini ko'rsatibgina qolmay, to millat yo'q bo'lib ketmaguncha u bilan hamnafas bo'lib yurishi hamdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Toshpo'latov A. Novella janri. - Samarqand: SamDU nashri, 2014. - 77-b.
2. Umurov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi. - T.: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004. - 221-b.
3. Sharipova L. She'riyat va folklor. - T., 123-b.
4. Vohidov E. O'zbekim. - T.: O'zME, 2006. - 240-b.
5. Sarimsoqov B. O'zbek folklorining janrlar sostavi. // O'zbek folklori ocherklari. - 3 tomlik, 1-tom. - T.: Fan, 1988. - B.64-85.

6. Mirzayeva S. O'zbek realistik adabiyotida folklor an'analari. Folklorshunoslikdan o'quv-uslubiy qo'llanma. - T.: Istiqlol, 2005. - B.83.